

КОНСТИТУЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

УДК 342.5

Т.О. Огаренко

доктор соціологічних наук, доцент
Класичний приватний університет

МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗАСАД ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

У статті викладено концептуальні положення щодо механізмів формування соціальних засад правової держави. Надано визначення цих механізмів, напрями й умови їх реалізації. Наведено основні риси соціально-правової держави. Охарактеризовано недоліки у реалізації формування соціальних засад правової держави.

Ключові слова: *правова держава, соціально-правова держава, Конституція, права людини, соціальні засади, соціально-правові відносини, суб'єкти соціально-правових відносин, соціальні механізми.*

I. Вступ

Проблема розбудови соціальної та правової держави, яка б забезпечила сприятливі умови для реалізації її громадянами своїх життєвих потреб, можливостей і здібностей та захистила їх права, є однією з найважливіших у сучасних умовах. Нині вона особливо загострюється, оскільки людство стоїть перед викликами нестабільності та невизначеності. Суперечності, які породжуються протистоянням між новаторськими і консервативними ідеями, між демократією й авторитаризмом, між багатством і бідністю, між законом і беззаконністю, значно ускладнюють суспільні відносини й гальмують розвиток демократії.

В Україні залишаються деформованими і недостатньо розвинутими соціальні засади правової держави, що заважає їй виконувати своє суспільне призначення. Тому актуальним і своєчасним є дослідження соціальних засад правової держави, з'ясування їх структури, ціннісно-нормативного базису й особливостей регуляторного впливу на правову систему.

Соціально-правова тематика широко висвітлена в працях класиків правознавства. Обґрунтування правових засад суспільного життя, інституціоналізації правових відносин та їх ролі в суспільному житті було здійснено А. Арно, Є. Ерліхом, Ж. Карбоньє, Р. Паундом; російськими й українськими правознавцями: Ж. Гурвічем, Л. Петражицьким, М. Тимашевим та ін. Досвід вивчення сутності правової держави нагромаджено в наукових працях Й. Васьковича, В. Тертишника, Ю. Шемшученка та ін. Природу суспільних відносин правового порядку розглядали в

своїх працях Ж. Карбоньє, А. Малько, Н. Матузов та ін.

Разом із тим, незважаючи на широкий науковий дискурс стосовно різних аспектів функціонування правової системи, недостатньо обґрунтованим у вітчизняному правознавстві залишається її соціальний механізм, який і визначає особливості її впливу на поведінку та діяльність усіх соціальних суб'єктів.

II. Постановка завдання

Мета статті – визначити концептуальні положення щодо соціальних засад правової держави.

III. Результати

Механізмом формування соціальних засад правової держави є комплекс соціальних причинно-наслідкових факторів її функціонування. Для характеристики зазначеного механізму можна зарахувати такі поняття: суб'єкти соціально-правових відносин та їх типологія; риси правової свідомості цих суб'єктів, їх правових, громадянських цінностей та норм; різновиди правової та громадянської діяльності, відносини між ними та державою і правовими інституціями; стан соціального та економічного розвитку суб'єктів соціально-правових відносин; якість соціального середовища цих суб'єктів та результати їх діяльності. Отже, соціальні засади правової держави перш за все включають діяльність, свідомість, рівень розвитку та відносини соціальних груп.

Для сфери права важливою є проблема впорядкування діяльності та відносин соціальних суб'єктів, що включені до функціонування правової системи.

Практично всі суспільствознавці прагнуть віднайти та запропонувати людству своє бачення упорядкування суспільного життя, побудови таких зразків соціальних відносин,

які б сприяли розумінню, узгодженості, зниженню напруження й конфліктності між людьми. По суті, практично всі програми державного та політичного будівництва, соціального й економічного розвитку також мають на меті, перш за все, досягнення таких соціальних механізмів, які б сприяли становленню правової держави. Постає проблема визначення концептуальної моделі формування соціальних засад правової держави в сучасному українському суспільстві.

Соціальним механізмом формування правової системи є сукупність соціальних (правових і позаправових) дій, вчинків, соціально-правових відносин, котрі властиві соціальним суб'єктам, завдяки яким формування, функціонування, відтворення та розвиток правової системи суспільства відбуваються на засадах права, соціальних норм і цінностей та інституційних і організаційних чинників. Його метою є утримання, регулювання та відтворення правової системи. Соціальні аспекти правової держави структурно складаються із соціальних суб'єктів, соціальних (правових і позаправових) зв'язків і взаємодій, соціально-правових відносин, способів та засобів правових дій, системи соціальних норм і цінностей, зокрема визнання верховенства права, організаційних та інституціональних чинників, соціального середовища для реалізації норм права тощо.

Системоутворювальними механізмами соціальних засад правової держави є практично-перетворювальна діяльність людей, які об'єднуються для досягнення спільних інтересів у процесі виробництва матеріальних благ і надання послуг, а згодом прагнуть в умовах конкурентного середовища шляхом лобювання своїх індивідуальних або групових інтересів у законотворчих інституціях законодавчо унормувати шляхи досягнення свого особистого успіху або благополуччя певних спільнот чи суспільства; а чинниками його формування є: суб'єкти суспільно-виробничої діяльності; потреби людей у самовідтворенні шляхом суспільно-виробничої діяльності (індивідуальної, групової або суспільної); суспільно-виробничі відносини, зокрема соціально-економічні й соціально-політичні, що складаються між суб'єктами суспільно-виробничої діяльності в процесі обміну працею, результатами праці та перерозподілу національного багатства; узгоджені й санкціоновані більшістю членів суспільно-виробничих відносин правові правила та норми.

Базовою динамічною складовою механізму формування соціальних засад правової держави є *соціально-правові відносини*, які являють собою ціннісно-унормовану та функціональну сукупність взаємозв'язків між різними соціальними суб'єктами (окремими індивідами, групами, спільнотами, устано-

вами, державами тощо) соціально-статусної структури суспільства щодо ставлення до права й закону, і які є основним способом вияву, трансформації та реалізації соціальності, що формується між ними в процесі правової поведінки й правової діяльності. Соціально-правові відносини здійснюють регулятивний вплив на суспільні відносини.

Основою формування соціальних засад правової держави є практично-перетворювальна діяльність соціальних суб'єктів, що має конкретно-історичний характер і відтворюється стосовно правового врегулювання відносин власності, соціальних статусів тощо. Для різних соціальних суб'єктів конкретні суспільні відносини можуть набувати різного соціального значення: від інституціоналізованого до неприйняттого "ворожого", але завдяки праву вони певною мірою обмежують дії та поведінку соціальних суб'єктів, долаючи дисбаланс між індивідуальними й суспільними інтересами. Механізми формування соціальних засад правової держави створюють і підтримують статусно-рольову структуру правової системи, забезпечуючи її відносну сталість, стабільність та якісне відтворення.

Співвідношення "людина – держава – право" є однією з одвічних проблем і в теорії прав людини, і в теорії держави й права загалом. Вона постає в усіх дисциплінах юриспруденції. Людина на основі природного права може бути суддею у своїй власній справі; і в частині, що стосується права на думку, вона ніколи ним не поступається. Але яка користь їй від свого суддівства, якщо вона не має достатньо змоги для відновлення свого права? Тому вона депонує це право у спільне надбання суспільства і стає під захист сили суспільства, частиною якого є віддаючи їй перевагу та доповнюючи нею свою власну силу [1, с. 476].

Складовою механізму формування соціальних засад правової держави є встановлення та закріплення соціально-правового статусу суб'єктів правової системи. *Соціально-правовий статус* – це співвідносне становище суб'єкта (індивіда, групи, спільноти тощо) у соціальному механізмі правової системи суспільства, яке визначається його соціальним становищем (рівнем освіти, посадою, престижем, авторитетом тощо), громадянством, сукупністю відповідних прав, гарантій і обов'язків, соціально-правовою роллю в соціально-правових відносинах, що складаються у правовому просторі певної соціальної сфери його життєдіяльності відповідно до панівних правових цінностей і норм. Суб'єкти правової системи виконують певні *соціально-правові ролі*, тобто здійснюють певну соціально-правову поведінку. Соціальні суб'єкти правової системи мають певні соціально-правові статуси, дотриму-

ються соціальних і правових норм, які визначаються існуючими правовими очікуваннями інших громадян щодо визнання верховенства права.

Але ці очікування певною мірою не виправдовуються. Частково верховенство права як важлива риса демократії не забезпечується через дії еліти суспільства. Професор А. Сіленко стверджує, що “політична еліта зробила досить багато для дискредитації основних інститутів демократії в очах суспільства, серед яких демократична конституція, парламент, багатопартійна система, поділ влади, місцеве самоврядування, вільна преса, незалежна судова система тощо” [2, с. 28].

Соціально-правові відносини формуються у результаті спільної практично-перетворювальної діяльності людей, становлять фундамент формальної структури будь-якого соціального інституту в суспільстві та підтримують систему санкцій стосовно виконання його соціальними суб'єктами своїх функцій. Соціально-правові відносини існують та відтворюються на основі консенсусно визначеної й унормованої системи правил, норм і цінностей, тобто переважно на праві. Якщо соціальні суб'єкти нехтують нормами права, то соціально-правові відносини руйнуються, набуваючи позаправового характеру. За таких умов деформується й соціальний механізм правової системи, а в суспільстві певний час панує влада конкретних осіб, кланів, соціальних груп тощо і правовий захист населення практично відсутній. Якщо ж соціально-правові відносини реалізуються у правовому полі, то зміцнюється їх ціннісно-нормативний базис, і в такому суспільстві наявне верховенство права, і правовий захист набуває дієвих та ефективних форм.

Однією з причин спотворення механізмів формування соціальних засад правової держави є корупція. Можна погодитися з позицією Є. Невмержицького, який наполягає на необхідності “удосконалення старих і розробки нових антикорупційних механізмів, які б ефективно вплинули на обмеження масштабів корупції” [3]. Найпершим кроком у цьому напрямі має стати створення відповідної нормативної правової бази, яка б регулювала всі інші механізми. Чому фахівець акцентує увагу на створенні відповідної нормативної бази? Невже її в Україні немає? Відповідь на це запитання дослідник дає у своїй статті “Стан і проблеми вдосконалення антикорупційного законодавства”, зокрема, зазначаючи, що нормативна правова база антикорупційного законодавства налічує сьогодні “понад сто актів, прийнятих різними гілками влади <...> у різний час, подекуди безсистемно, без належного наукового обґрунтування, поспіхом, щоб створити

якийсь правовий каркас для регулювання нових економічних і соціальних відносин, що почали зароджуватися, особливо в перше десятиліття незалежності України” [3, с. 18]. Більше того, як зауважує Є. Невмержицький, ця правова база для боротьби з корупцією ґрунтується на великій кількості законів і нормативних актів, які інколи суперечать один одному, що й викликає певні труднощі під час їх застосування. Корупція суттєво деформує соціальний механізм правової сфери, і ми погоджуємося з експертами з правових та політичних питань, що боротьба з нею є невід'ємною складовою його вдосконалення.

Проте, на наш погляд, удосконаленням антикорупційного законодавства проблему ліквідації корупції не вирішити, оскільки її витoki лежать значно глибше – у сфері моральності (духовності) суспільства в цілому. Можна погодитися з думкою про те, що політична корупція є “антиподом моралі” [4, с. 28–29]. Протиправність, хабарництво, підкупи, купівля голосів тощо – це антиморальні дії, які деформують суспільну свідомість, руйнують суспільні відносини, підривають довіру людей до влади, породжують девіаційні форми поведінки. Звісно, мусимо говорити про наявність в українському соціумі недостатнього рівня правосвідомості та правової безпорадності.

Стабілізація соціально-правових відносин у суспільстві ґрунтується на таких принципах, як: *конвенційність* (узгодження) соціальних інтересів суб'єктів соціально-правових відносин; *солідаризація* суб'єктів соціально-правових відносин навколо ідеї домінування в суспільстві соціальних і правових норм та стандартів співжиття, які втілюються в законодавчій системі, що формується на основі Конституції; *саморегуляція* механізму формування соціальних аспектів правової системи, що створює умови для соціальних змін у суспільстві за рахунок удосконалення внутрішніх та впливу зовнішніх чинників з метою покращення життя його членів; *нормотворчість* у галузі права, тобто правотворчість держави як провідного суб'єкта соціально-правових відносин. Механізми формування соціальних засад здійснюють регулятивний вплив на правову систему та стабілізацію і сталий розвиток українського суспільства. На основі соціальних норм, соціальних інтересів та соціальних очікувань соціальних суб'єктів формується їх правосвідомість і правова культура, які зумовлюють їх соціальну поведінку та діяльність (правомірну чи неправомірну), що уможлиблює функціонування соціально-правових відносин, від яких залежить стан і характер правової системи.

Основними соціальними аспектами недосконалості правової сфери є: низький рі-

вень правосвідомості населення, що виявляється або в правовому нігілізмі в посадових осіб, або в правовій безпорадності пересічних громадян; несформованість правових інтересів у певної частини населення, тобто неусвідомлення ними достатньою мірою потреби в захисті своїх прав; застосування суб'єктами правової дії неправових, корисних засобів захисту або відстоювання законних прав чи отримання законних пільг, таких як: хабарництво, бартер, певні послуги тощо; недостатній професійний рівень, безвідповідальність, політичний авантюризм і корупційність багатьох політиків та працівників правових органів. Недосконалість соціального механізму призводить до деструктивних порушень і соціальної структури правової системи, що, у свою чергу, дестабілізує суспільство в цілому.

Ефективна дія механізмів формування соціальних засад правової держави створює підґрунтя для становлення соціально-правової держави, тобто такої держави, що поєднує право та соціальний захист людини для забезпечення права людини на гідне існування [5, с. 4].

Завдання, що ставить перед собою соціально-правова держава, складаються із такого: 1) підвищення рівня розвитку економіки країни, формування "середнього" прошарку власників; 2) віднайдення достатньої кількості коштів для реалізації соціальних програм; 3) відновлення поваги до таких духовних орієнтирів суспільства, як справедливість, рівність, моральність; 4) формування нової концепції взаємодії держави та людини, основу якої становить їхня взаємна відповідальність; 5) урахування в діяльності держави особливостей культурного поля країни, її традицій, звичаїв і менталітету нації; 6) формування соціальної політики, заснованої на врахуванні об'єктивних умов життєдіяльності суспільства; 7) підвищення ролі функції соціального захисту населення; 8) урахування державою особливостей та виняткового значення у житті суспільства науки й культури, які мають залишатися поза ринковими відносинами; 9) забезпечення соціальної справедливості, рівноправності, моральності у відносинах між людьми; 10) формування суспільної свідомості на основі принципів поваги до особистості та пошуку цінностей, на які має орієнтуватися нове суспільство [6, с. 113–114].

Поєднуючи завдання соціальної та правової держави О. Волкова справедливо визначає, що: "Соціальна держава – це держава, що прагне до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, а в ідеалі – приблизно однакових стартових можливостей для реалізації життєвої мети, розвитку особи; основним принципом та характеристикою такої

держави є конституційне гарантування прав і свобод людини і громадянина" [7].

Визначальним чинником правового регулювання та забезпечення формування соціально-правової держави є реалізація положень Конституції. К. Бабенко цілком слушно виокремлює соціальні аспекти Конституції у таких положеннях: а) визначення ролі конституційної норми про соціальний характер Української держави у розвитку та регулюванні соціальних відносин; б) визначення основних проблем реалізації конституційної норми про соціальний характер держави в практиці регулювання соціальних відносин; в) характеристика ролі Конституції України крізь призму забезпечення принципів соціальної солідарності, соціального партнерства та соціальної безпеки громадян [8].

IV. Висновки

Таким чином, до механізмів формування соціальних засад правової держави належать такі соціальні причинно-наслідкові фактори її функціонування, як: діяльність суб'єктів соціально-правових відносин, риси правової свідомості цих суб'єктів, зміст правових, громадянських цінностей і норм населення держави, рівень економічного розвитку суспільства, що забезпечує право людей на гідне існування. Для вдосконалення механізмів формування соціальних засад правової держави, крім підвищення рівня соціально-економічного розвитку держави, постає завдання подолання корупції, низької правової громадянської свідомості, подальше формування правових інтересів населення. Необхідна також стабілізація соціально-правових відносин у суспільстві на ґрунті узгодження соціальних інтересів суб'єктів соціально-правових відносин, солідаризація цих суб'єктів навколо ідей правової держави; саморегуляція механізму формування соціальних аспектів правової системи, соціальна спрямованість нормотворчості у галузі права.

Список використаної літератури

1. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / [упор. С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд та ін.]. – К.: Книги для бізнесу, 2008. – 992 с.
2. Сіленко А. Політична еліта зробила досить багато для дискредитації демократії / А. Сіленко // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 27–28.
3. Невмержицький Є. Політична корупція: сутність, зміст, механізми протидії / Є. Невмержицький // Право України. – 2008. – № 7. – С. 123–129.
4. Денисенко В. Крок від демократії / В. Денисенко // Віче. – 2007. – № 9–10. – С. 28–29.
5. Николаенко И.Н. Социально-правовое государство и право человека на достой-

- ное существование : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / И.Н. Николаенко. – М., 2008. – 194 с.
6. Оніщенко Н.М. Філософсько-правові за-сади процесу взаємодії “людина – пра-во” / Н.М. Оніщенко // Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: про-блеми, реалії, перспективи. – К. : Юри-дична думка, 2008. – 320 с.
7. Волкова О. Соціальна правова держава як важливий етап у розширенні свободи особи [Електронний ресурс] / О. Волкова // Віче. – 2011. – № 4. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2425/>.
8. Бабенко К. Конституційні основи розви-тку та регулювання соціальних відносин / К. Бабенко // Віче. – 2009. – № 2.

Стаття надійшла до редакції 21.02.2013.

Огаренко Т.А. Механизмы формирования социальных принципов правового государ-ства: концептуальные положения

В статье изложены концептуальные положения относительно механизмов формирова-ния социальных принципов правового государства. Даны определения этих механизмов, на-правления и условия их реализации. Приводятся основные черты социально-правового госу-дарства. Характеризуются недостатки в реализации формирования социальных принципов правового государства.

Ключевые слова: правовое государство, социально-правовое государство, Конституция, права человека, социальные принципы, социально-правовые отношения, субъекты социаль-но-правовых отношений, социальные механизмы.

Ogarenko T. Formation mechanisms of the social principles of the legal state

Conceptual provisions of the social principles of the legal state for motion are presented in the article. The definitions of these mechanisms, trends and conditions of their realization are shown. The main indicators traits of the social and legal state are mentioned. The drawbacks (negative traits) of the social principles of the legal state formation realization are characterized.

Key words: legal state, social and legal state, constitution, human rights, social principles, social and legal relations, subject of the social and legal relations, social mechanisms.